

**प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक भूमिका
प्रबंधिकेची विषयव्याप्ती**

प्रकरण पहिले

प्रस्ताविक भूमिका

" जितुके काही उत्तम गुण ।

ते समर्थांचे लक्षण ।। "

समर्थ रामदासस्वामी हे अध्यात्मशास्त्राचे, समाजशास्त्राचे, नीतिशास्त्राचे व राज्यशास्त्राचे देखील सखोल ज्ञानी असल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे. त्यांच्या बौद्धिक सामर्थ्याचे निरनिराळे पैलू प्रखरतेने दिसून येतात. दासबोध, मनाचे श्लोक, करूणाष्टके, भीमरूपी स्तोत्र, लघुरामायण, आनंदवनभुवन, एकवीससमासी, स्फुट ओव्या, धाट्या, सवाया, समर्थांची लघुकाव्ये, पदे, समर्थांची गाथा, श्रीमंत योगी, आरत्या, भूपाळ्या, बाळसंतोष, भारुडे, इत्यादी वाङ्मय समर्थांनी लिहिले असून ते आजही समाजमनात घर करून राहिले आहे. याचाच अर्थ त्यांची शिकवण ही समाजाला भावणारी व रुचणारी आहे. ती शाश्वत उपयोगी ठरणारी असून आजही समर्थांची शिकवण महत्वाची ठरते.

समर्थ वाङ्मयाचा आजवर खूपच अभ्यास झाला असून - ' डॉ. शं. दा. पेंडसे -- " राजगुरु समर्थ रामदास ", डॉ. शं. गो. तुळपुळे -- " पाच संतकवि ", देव शं. श्री. -- " श्री समर्थ चरित्र खंड 1, 2, 3 ", श्री. न. र. फाटक -- " श्री समर्थ चरित्र ", " रामदास वाङ्मय आणि कार्य ", प्रा. के. वि. बेलसरे -- " सार्थ श्रीमत् दासबोध ", कै. ल. रा. पांगारकर -- " समर्थ संजीवनी ", प्रभाकर पुजारी -- " सामर्थ्ययोगी रामदास " इत्यादी मान्यवर लेखकांनी समर्थांच्या साहित्यावर अगदी सखोल अभ्यास केलेला आहे. समर्थ चरित्राचा संपूर्णपणे अभ्यास करून त्याचे अवलोकन करणे अतिशय चिकित्सक आणि अवघड कार्य आहे. अशा परिस्थितीत या मान्यवरांनी केलेले लेखन हे समर्थ वाङ्मयावर खूपच प्रकाश टाकणारे आहे. समर्थ वाङ्मय हे एखाद्या सागराएवढे विशाल आणि महान आहे. त्या अथांग समुद्राच्या जलाशयातील एक डोंगर लाट म्हणजे त्याच्या वाङ्मयातील " प्रपंच विज्ञान " होय. प्रपंच विज्ञान समर्थांच्या वाङ्मयातील एक महत्त्वपूर्ण असा विचार आहे. या प्रपंच विज्ञानाचा आजवर स्वतंत्रपणे अभ्यास तसा फारसा मांडला गेलेला नाही. तत्कालीन समाज आणि आजचा समाज या दोहोंनाही या विचाराचे महत्त्व पटवून देणे

अतिशय गरजेचे आहे, कारण दुःख, दारिद्र्याने अवनतीला गेलेला समाज अगदी विस्कळीत झालेला होता. तत्कालीन समाज हा परकीय आक्रमणांमुळे त्रस्त बनलेला होता. मूळची भारतीय संस्कृती लय पावेल की काय अशी एक प्रकारची विवंचनाच उत्पन्न झाली होती. भारतीय सामाजिक जीवनावर त्याचा फार गंभीर परिणाम झाला. समाजामध्ये अनेक दुष्ट व विध्वंसक शक्ती प्रगट झाल्या होत्या. अनाचाराचे दुष्ट थैमान सुरु झाले होते. जनतेची हीन व दीन अवस्था पाहून समर्थानी अनेकप्रकारचे उपदेश केले. त्यातील एक महत्वाचा उपदेश म्हणजे " प्रपंच विज्ञान ". म्हणून प्रपंच विज्ञानाचा विषय येथे मुद्दाम अभ्यासासाठी निवडलेला आहे.

प्रबधिकेची विषयव्याप्ती :

समर्थ रामदासांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाचा एक लहानसा भाग म्हणजे समर्थांच्या प्रपंचविज्ञानाचे स्वरूप. समर्थानी ज्या अनेक शिकवणी सांगितल्या आहेत, त्यामध्ये त्यांनी प्रपंच कसा करावा, प्रपंच कसा असावा आणि प्रपंच कसा असू नये हे देखील सांगितले आहे. दासबोधामध्ये ही शिकवण जास्त सविस्तर सांगितली आहे. लहानपणीच सन्यस्त वृत्ती स्वीकारून व्यक्तिगत प्रपंच न करता " चिंता करितो विश्वाची " असे म्हणून जगाला प्रपंच कसा करावा किंवा प्रपंच म्हणजे नेमके काय हे सांगणारे पहिले संत म्हणून रामदासांचाच उल्लेख केला जातो. तसेच दासबोध हा ग्रंथराज म्हणून ओळखला जातो. यातच त्यांच्या लेखनाचे सारसर्वस्व व सामर्थ्य समजून येते. जन्मभर तपश्चर्या करून केवळ लोकोद्धारासाठी ज्यांनी स्वतःच्या आयुष्याचे समर्पण केले. नाशिकजवळच्या टाकळी येथे बारा वर्षे कमरेएवढ्या पाण्यात राहून त्यांनी तपश्चर्या केली, यावरच सांप्रदायिक माहितीचा संपूर्ण भर आहे. पण समर्थ वाङ्मयाचे अंतरंगपरिक्षण केल्यानंतर असे आढळते की, बारा वर्षांच्या कालखंडात त्यांनी निरनिराळ्या संस्कृत ग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास करून जनसमुदायाला समजतील अशा भाषेत आपले बोल परखडपणे बोलून दाखविले. लोकांना जे सांगायचे ते आधी स्वतः अनुभवावे आणि मग लोकांसी सांगावे असा त्यांचा कटाक्ष होता. समोरच्याव्यक्तिची पात्रता काय आहे हे समजण्याची कुवत त्यांच्याकडे होती. आत्मस्वरूपाचा ईश्वरी साक्षात्कार त्यांना झाला असल्याने ते सत्पुरुष किंवा साधुसंत म्हणून ओळखले जातात. अंतर्यामीचे ईश्वरदर्शन इतरांनाही घडावे, यासाठी त्यांनी वाणीचा उपयोग केला. आणि लोकांना त्याचे महत्त्व पटवून दिले.

त्यात त्यांचा कोणताही स्वार्थ आढळत नाही. समकालीन रंजल्या - गांजलेल्या पीडीत समाजाला कोणीतरी योग्य मार्गदर्शक हवा होता. आणि समर्थासारखा संत तत्कालीन समाजाला लाभला हा मोठा सुवर्णयोग म्हणावा लागेल. समर्थांनी आपल्या संपूर्ण वाङ्मयामध्ये विवेकाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. तत्कालीन समाजातील भोंदूगिरी व रूढी कल्पनांना फाटा देण्यासाठी समर्थांनी त्यांच्या बुद्धीचा पुरेपूर वापर केला. आणि प्रपंच - परमार्थाविषयीचे आपले विचार लोकांसमोर दृढपणे व्यक्त केले.

श्री समर्थ रामदास हे इतर साधू संतपिक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे संत म्हणून ओळखले जातात. समर्थांनी वास्वपूर्ण व्यवहारवादाची शिकवण दिली. त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून महाराष्ट्राला सामर्थ्याची उपासना शिकवली. आपल्या प्रापंचिक इच्छा सफल व्हाव्यात यासाठी लोक नाना प्रकारचे यत्न करतात. मग ते वाईट असो वा चांगले. परंतू समर्थांना हे मान्य होणारे नाही. या इच्छा सफल होण्यासाठी चांगल्या प्रकारे यत्न कसा करावा हे समर्थ वारंवार पटवून देतात. दुस-याचा व्देष करणे, त्यांचे अहित चिंतणे, त्यांच्याकडे वाईट विचार पालवणे, तीव्र व हृदयाला बोचणारी भाषा बोलून दुस-याला दुःखी व अपमानित करणे, या सा-या गोष्टी समर्थ " प्रपंच विज्ञानाच्या " संदर्भात टाळण्याचा आग्रह करतात. जो पर्यन्त एखादी परकीय सत्ता आपल्यावर स्वामित्व गाजवते, तोपर्यन्त त्याची दैन्यावस्था नष्ट होत नाही. हे त्रिकालाबाधित सत्य ध्यानात आल्याबरोबर समर्थांनी आपले विचार लोकांसमोर प्रकट करण्यास सुरवात केली.

या सर्वांचा विचार प्रस्तुत प्रबंधिकेत यथाक्रम मांडला जाणार आहे.

...000...